

CÂTEVA ASPECTE LEGATE DE ACTIVITATEA ATELIERELOR CERAMICE DE LA NAPOCA

Viorica Rusu-Bolindet

Studiul de față urmărește să pună în evidență dovezile directe legate de atestarea producerii ceramicii romane în centrul de producție de la Napoca. În literatura de specialitate, astfel de informații sunt oferite de descoperirea urmelor arheologice ale activității unor ateliere: cupoare pentru arderea ceramicii, gropi de deșeuri și pentru extragerea lutului, alte elemente constructive aparținând atelierelor, unelte și instrumente portabile utilizate de meșterii olari, rebuturi, produse ceramice finite etc. Dintre acestea, la Napoca au fost constatați următoarele:

1. Tipare

1. a. Tipare de *terra sigillata*. În studiu referitor la producția ceramică din Dacia, N. Gudea amintea de existența unui tipar de *terra sigillata* la Napoca¹, indicând ca sursă bibliografică articolul lui B. Rutkowski, în care autorul polonez indică faptul că acesta s-ar afla la Cambridge². D. Isac, în teza sa de doctorat referitoare la *terra sigillata* din Dacia, vorbește despre *presupusul* tipar de TS de la Napoca, indicând aceeași sursă bibliografică, despre care spune că nu cunoaște amănunte³. De altfel, autorul menționat nici nu include Napoca printre centrele de producție din Dacia care au fabricat *terra sigillata*. Deocamdată nu se cunoaște nici un alt tipar sau fragment de tipar în care să fi fost produse astfel de vase, iar dilema *presupusului* tipar de la Napoca, ajuns la Cambridge, a rămas neelucidată.

1.b. Tipare de *paterae*. Indicate în același studiu al lui N. Gudea ca fiind inedite (ceea ce presupunea existența a mai multe) și păstrate în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, ele nu au fost găsite nici la cercetarea pe care am întreprins-o asupra mânărelor de *paterae* ceramice din Dacia, în care am inclus și tiparele acestora cunoscute la scară provincială⁴, nici la studierea ceramicii romane de la Napoca, provenită din săpăturile vechi și recente, deși aici au fost produse recipiente de acest tip⁵. Forma anselor, motivele decorative similare – frunze stilizate – care definesc specificul mânărelor de *paterae* descoperite la Napoca⁶, precum și pasta din care ele au fost confectionate sunt argumente în favoarea producerii locale a acestor recipiente.

¹ Gudea 1978, p. 146. Anterior, Gh. Popilian a dat aceeași informație, bazată pe aceeași bibliografie cf. Popilian 1972, p. 145, nota 1.

² Rutkowski 1968, p. 150 și nota 25. Autorul menționat amintea, în articolul citat, că deținea informația de la prof. H. Comfort.

³ Isac 1985, p. 71 și nota 36.

⁴ Rusu-Bolindet 1997.

⁵ Rusu-Bolindet 1997, nr. 18, p. 344, Taf. IV/3 – tipul II.1; nr. 26, p. 347, Taf. IV/11, nr. 27, nr. 347, Taf. V/1 – tipul II.2.c.1; nr. 38, p. 350, Taf. VII/4 – tipul II.2.c.1.

⁶ Rusu-Bolindet 1997, nr. 26, p. 347, Taf. IV/11, nr. 27, nr. 347, Taf. V/1; nr. 38, p. 350, Taf. VII/4 – tipul II.2.c.1.

1.c. Tipare de medaloane și *crustulae*. Sunt cunoscute trei tipare de medaloane și *crustulae* de la Napoca⁷ – două provenind din descoperirile mai vechi, unul găsit în săpăturile noi, făcute în Piața Muzeului. Ele au fost incluse în articolul lui S. Cociș și D. Ruscu, care au repertoriat toate tiparele de medaloane și *crustulae* cunoscute din Dacia⁸. Primul dintre ele are diametrul de 16 cm și grosimea de 1,3 cm, variabilă în funcție de modul în care a fost făcut finisajul. A fost confectionat dintr-o pastă castaniu-gălbui (Munsell 2,5 YR 4/4), semifină, cu particule medii de cuarț. Tiparul a fost relativ atent finisat și are două cercuri concentrice pe margini. El reprezintă bustul lui Mars, bărbos, cu capul întors spre stânga, cu coif cu panaș, frumos decorat, cu armură și cu o ghirlandă în colțul din stânga sus (pl. II/1)⁹. Tiparul este de o bună calitate artistică, artizanul care l-a realizat redând cu finețe atât trăsăturile feței, cât și anumite detalii cum ar fi barba, părul, armura zeului, acestea din urmă fiind puse în evidență prin puncte în relief. Autorii menționați considerau că acest tipar poate fi legat de cultul imperial, ca toate reprezentările care, în afară de chipul împăratului sau al membrilor casei imperiale, redau și divinități precum Mars, Minerva sau Victoria¹⁰. Tiparul în discuție a fost datat în a doua jumătate a secolului al II-lea – prima jumătate a secolui al III-lea¹¹. În ceea ce privește funcționalitatea medaloanelor care se puteau realiza după acest tipar, ele ar fi putut fi folosite pentru realizarea de prăjituri rituale (judecând după dimensiunile mari), însă la fel de bine puteau să fie utilizate și ca decoruri aplicate pe diferite vase¹².

Cel de-al doilea tipar de medalion de la Napoca este legat de aceiași autori de cultul lui Liber Pater. Are diametrul de 13 cm, grosimea variabilă cuprinsă între 0,5-0,7 cm, în funcție de finisaj. A fost confectionat dintr-o pastă portocaliu-castanie (Munsell 5YR, 5/6), semifină, cu particule fine de calcit și oxizi de fier. Suprafața tiparului are inclusiv amprente de degete rămase de la netezire. Aceasta din urmă este de multe ori neglijentă, fapt dovedit atât de marginile inegale, cât și de lipirea, în partea superioară a tiparului, a cercului de pe margini.

Pe tipar, singurul personaj care poate fi recunoscut este Pan, reprezentat în partea dreaptă a tiparului, cu mâna stângă ridicată și ținută pe un vrej de viață de vie (?), în timp ce în mâna dreaptă ține o amforă (pl. II/2). Spre centrul tiparului este un altar (sau *cista mystica* ?), de o parte și de alta a lui fiind redate două personaje. Cel din stânga este o femeie cu o îmbrăcămintă drapată – o Menadă probabil - cu o bonetă pe cap, care ține pe umărul stâng un *thyrsos* (?), de

⁷ Studiul de față se bazează pe materialul ceramic provenit din săpăturile arheologice la care am avut acces. Alte dovezi directe referitoare la activitatea atelierului ceramic de la Napoca (tipare, stampile), găsite în săpături mai recente nu mi-au fost accesibile.

⁸ Cociș-Ruscu 1995, p. 122-124, nr. 25, pl. 6.4; nr. 26, pl. 7.1; nr. 31, pl. 9.1.

⁹ Piesa în discuție figurează în colecțiile MNIT cu nr. inv. I. 6486. A fost publicată inițial de V. Christescu – Christescu 1929, p. 66-68, fig. V/1.

¹⁰ Cociș-Ruscu 1995, p. 122, cu analogii în Dacia și în Imperiu.

¹¹ Cociș-Ruscu 1995, p. 124, nr. 25, pl. 6.4.

¹² Medaloanele de formă rotundă produse în valea Rhonului au, în general, dimensiunile cuprinse între 50 și 170 mm, cele de dimensiuni mai mari fiind mai rare cf. Wuilleumier-Audin 1952, p. 9-10; Audin-Vertet 1972, p. 236.

care atârnă o flamură. Personajul respectiv este ușor aplecat peste cel de-al doilea, care pare să fie seminud și care bea dintr-un vas ținut cu mâna dreaptă de personajul feminin descris anterior. După blana care îi acoperă o parte din corp și copite (?) pare să fie un Satyr. După părerea acelorași autori amintiți mai sus, personajele reprezentate ar încadra tiparul în discuție în categoria medalioanelor cu reprezentări dionisiace¹³. Totodată, a fost reconsiderată și funcționalitatea acestuia – el poate fi o *crustula*, tipar folosit pentru decorarea prăjiturilor rituale, care erau aduse ca ofrandă lui Liber Pater, cu prilejul sărbătorilor dionisiace din 17 martie¹⁴. La fel de bine însă pozitivele realizate după acest tipar puteau fi folosite, ca și în cazul exemplarului precedent, la decorarea vaselor¹⁵. Încadrarea cronologică a acestui tipar este identică cu a exemplarului precedent.

Ultimul tipar de medalion descoperit la Napoca este fragmentar (s-a păstrat un sfert din el); are diametrul de 13 cm, a fost confectionat dintr-o pastă roșie deschisă (Munsell 10R, 6/8), semifină, cu particule fine de cuarț și oxizi de fier. Finisajul său este relativ bine făcut. Reprezintă un gladiator în mișcare spre dreapta, cu un *gladius* în mâna stângă, ușor flexată din cot, în timp ce mâna dreaptă este de asemenea îndoită și ridicată aproximativ la nivelul capului. Picioarele sunt depărtate, genunchiul drept fiind ușor îndoit, sugerând o poziție de apărare (?). Personajul în discuție poartă coif cu panaș, pare să fie nud, piciorul drept pare să aibă o cnemidă, care însă este ridicată mult deasupra genunchiului și rotunjită la capătul superior, în timp ce cealaltă apărătoare este sub piciorul drept, departe de piciorul stâng! În fața gladiatorului, sub mâna dreaptă, se află un scut aproape oval în profil. În spatele personajului este un alt gladiator sau un animal (?). S. Cociș și D. Ruscu îl încadrau în categoria medalioanelor care reprezentau scene din viața privată, în grupa respectivă fiind cuprinse și luptele de gladiatori și întrecerile de care. Acest exemplar nu are o datare precisă¹⁶.

1.d. Tipare de opaițe. Partea inferioară a unui tipar de *lucerna* a fost semnalată de V. Christescu ca fiind descoperită la Napoca¹⁷. Ea figurează și în prezent în colecțiile MNIT¹⁸. Este tiparul unui opaiț *monolychnis* de tip Bildlampe, de formă rotundă, cu ciocul rotunjit, redus, cu rezervor circular, prevăzut cu o mică ansă (pl. III/2). A fost confectionat dintr-o pastă gri-albăstruie (Munsell 5B, 5/1), fină, compactă, cu particule fine de calcit și mică, medii de cuarț; dimensiunile tiparului: L = 11,7 cm; d = 10 cm; h = 3,8 cm; dimensiunile pozitivului: L = 8,2 cm; d = 6,8 cm; h = 2,8 cm. Tiparul este ușor dezaxat, partea din față fiind mai înaltă decât cea din spate, iar latura din

¹³ Ruscu 1992, p. 132, fig. 6.

¹⁴ Cociș-Ruscu 1995, p. 122, nr. 26, pl. 7.1; încadrarea tipologică a tiparului în discuție a fost făcută inițial de A. Alföldi – Alföldi 1938, p. 340-341.

¹⁵ Distincțiile dintre tiparele de medalioane și cele de prăjituri rituale sunt greu de făcut, după cum este greu de precizat, în lipsa unor simboluri și formule rituale prezente pe tiparele sau medalioanele folosite, cărui scop erau destinate - Wuilleumier-Audin 1952, p. 13, 17.

¹⁶ Cociș-Ruscu 1995, p. 123-124, nr. 31, pl. 9.1.

¹⁷ Christescu 1929, p. 73, pl. VI, fig. 5.

dreaptă este mai îngustă cu aproape un centimetru decât cea din stânga. Pe bordura tiparului, la cele două extremități, sunt patru orificii amplasate simetric (câte două pe fiecare latură), realizate prin presarea cu degetele. Ele aveau rolul de a fixa partea superioară a tiparului, pentru a nu se deplasa în momentul realizării pozitivului. Finisajul negativului este foarte bun, atât în interior, cât și în exterior. Din loc în loc, pe ambele fețe ale tiparului, apar mici fisuri datorate atât plasticității lutului, cât și netezirii acestuia, îndeosebi în exterior. Tipul XVII Brants = Iványi VII = Loeschche VII = Alicu, tipul VII.

2. Instrumente pentru decorarea ceramicii

În 1996, S. Cociș a publicat un articol care sintetiza toate informațiile cunoscute referitoare la instrumentele pentru decorarea ceramicii¹⁸. Printre atelierele din provincie în care au fost descoperite astfel de ustensile nu figurează și Napoca, deoarece până în momentul publicării acestui articol nu fusese găsit nici un astfel de instrument. Situația este schimbată însă în prezent – datorită cercetărilor arheologice recente, centrul ceramic de la Napoca dispune de un *sigillum* pentru decorarea ceramicii.

Stampile. Este vorba despre un *sigillum* pentru decorarea tiparelor de *terra sigillata* (pl. IV/1 a-b). Poansonul are formă elipsoidală, neregulată ca aspect. Este păstrat în proporție de 80%, fiind spart în două bucăți în momentul descoperirii. Lipsește un fragment din partea de jos, centru, fără ca reprezentarea animalului să fie afectată. Dimensiunile lui sunt: L = 7,4 cm, l = 5,2 cm, grosimea este variabilă, cuprinsă între 0,2-1 cm, atingând maximum pe latura dreaptă (1 cm). Suprafața poansonului nu se află la același nivel, fapt datorat și grosimilor diferite ale pastei. În partea stângă, spre centrul laturii, există o proeminență datorată finisării neglijente, iar pe latura dreaptă au rămas mici bucațele de lut care nu au fost netezite. Spatele a fost îndreptat numai cu ajutorul degetelor, adânciturile, ca și amprentele acestora fiind vizibile încă. Pasta din care a fost confectionat *sigillum*-ul este de culoare gri-albăstruie (Munsell 6/1, 5B), semifină, poroasă, bine arsă, cu particule medii (1-2 mm) de cuarț, calcit și mică, cu crăpături vizibile pe suprafață. Pe fața poansonului este redat un leu în relief, în alergare spre stânga, cu dimensiunea de 6 cm. Reprezentarea animalului nu a fost așezată chiar în centrul acestuia, ci mai către partea inferioară a suprafetei și către dreapta. Animalul are gura deschisă și maxilarul rotunjit, botul puțin alungit. Ochiul este marcat prin două incizii; nu se observă reprezentarea urechii. Coama este foarte bine redată, prin incizii orientate diferit pe cap și pe mai puțin de jumătate din corpul animalului. Acestea din urmă este proporționat și relativ bine conturat. În cazul picioarelor din față – cel din planul apropiat este realist redat, cel din planul îndepărtat este foarte subțire, dar cu sugerarea aproximativă a ghearelor. Picioarele din spate sunt relativ bine reprezentate, dar nediferențiate și de aceea mai groase comparativ cu cele din față. De altfel conturul lor, ca și al corpului, s-a făcut

¹⁸ La numărul de inventar IN 5384 = V. 686

¹⁹ Cociș 1996.

printr-o linie incizată care urmează linia corpului, dar lutul care trebuia îndepărtat de acestea a fost netezit, oferind o imagine deformată a picioarelor din spate, ghearele de la acestea fiind de fapt o masă de lut groasă. Celelalte părți ale corpului, ca și coada leului, ridicată și puțin mai groasă către capăt, au fost atent finisate. Poansonul este relativ bine realizat din punct de vedere artistic, cu scăderile datorate finisajului neglijent. Influențele în realizarea lui provin din atelierele Galliei centrale, în spătă, de la Lezoux²⁰. Motivul respectiv este extrem de frecvent ca reprezentare, inclusiv pe sigilatelor locale din Dacia, însă nu am găsit un decor identic cu cel de la Napoca.

Poansoanele individuale aveau următoarele modalități de realizare: prin luarea impresiunii de pe un tipar; prin copierea lui de pe un pozitiv (vas cu decor în relief) sau prin realizarea lui de către un meșter olar²¹. Artizanul care a confectionat *sigillum*-ul de la Napoca se pare că s-a inspirat după motivele similare de pe sigilate, fără a-l copia de pe un tipar sau un vas. Interesantă pare însă forma sa, care nu este ca cea a poansoanelor clasice, care de regulă sunt prevăzute cu mâner²², însă aproximativ aceeași formă a fost utilizată și de meșterul PACATVS de la Aquincum spre exemplu, pentru realizarea unor motive decorative asemănătoare²³. Din punct de vedere cronologic și al locului de descoperire, ele diferă însă. *Sigillum*-ul de la Napoca a fost descoperit în zona atelierului de fibule (în exteriorul acestuia), pe latura de nord a suprafeței, la adâncimea de -3,40 m. Perioada de funcționare a atelierului menționat este în perioada Traian–Hadrian. Poansonul de la Aquincum este legat de numele lui PACATVS, care și-a desfășurat activitatea în cel de-al treilea sfert al secolului al II-lea d. Chr într-unul din atelierele ceramice, aflate la est de orașul civil.²⁴ Deocamdată, nu au fost descoperite în aceeași zonă unde a fost găsit *sigillum*-ul de la Napoca și pozitive care să fi fost realizate cu ajutorul acestuia. Au fost identificate în schimb câteva sigilate fragmentare cu decor în relief produse local, boluri Drag. 37 (pl. V/1-3, 5), cu un repertoriu decorativ specific (pl. V/4)²⁵. În stadiul actual al cercetărilor, atât *sigillum*-ul analizat, cât și fragmentele de sigilate menționate, atestă confectionarea sigilatelor locale la Napoca, dintr-o fază timpurie de existență a așezării.

O ștampilă ceramică cu nume de meșter a fost descoperită în partea sud-vestică a orașului antic și publicată de Viorica Crișan, autoarea săpăturilor arheologice²⁶. Reluăm câteva detalii ale ei, care nu au fost incluse la publicare. Ștampila a fost confectionată dintr-o pastă brun-roșcată deschisă (Munsell 2,5 YR, 4/4), cu urme de ardere secundară. Este de formă dreptunghiulară, ușor ciobită în partea dreaptă, cu mâner, din care s-a păstrat numai o parte (pl. IV/3a). Dimensiunile ei

²⁰ Vezi motivele O 1405 (Déch. 746), stilul lui BVTRIO (Traian), de pe un tipar Drag. 37; O 1403 (Déch. 750), Hadrian – motiv de pe tipare de boluri Drag. 37, atribuite lui CARANTINVS, DOCCIVS etc.

²¹ Webster 1996, p. 5.

²² Ludowici 1912, p. 198, fig. 173-176; Webster 1996, p. 5, fig. 2; Dimitrova-Milceva 2000, fig. 28/1-2.

²³ Kuszinszky 1932, p. 201, fig. 194-195; p. 210, fig. 215.

²⁴ Gabler 2001, p. 51-52.

²⁵ Pentru descrierea amănunțită a sigilatelor locale de la Napoca și a repertoriului motivelor decorative ale acestora, vezi Rusu-Bolindeț 2001, p. 183-187, pl. XXXIII/1-5.

²⁶ Crișan 1996, p. 387, fig. 12/1.

sunt următoarele: L păstrată = 5,3 cm; l = 2,3 cm; h păstrată = 4,6 cm. Inscriptia, în cartuş dreptunghiular (5 x 1,8 cm), încadrată de linii incizate, are literele elegante, gravate în şanţă în negativ, de la dreapta spre stânga, astfel încât lectura pozitivului se face normal (pl. IV/3b). Numele gravat pe ştampilă – AELIUS – a fost de asemenea afectat de spărtura acesteia, aşa încât din litera din final s-a păstrat numai bucla de sus a literei S. Înălțimea literelor este de 1,6 cm, iar grosimea lor este variabilă, cuprinsă între 3 și 4 mm. Aspectul lor prezintă câteva particularități: litera A nu are hastă orizontală, aceasta fiind suplinită de un semn asemănător unei virgule, care se află la baza literei, porneşte din chenarul ei și este înclinată spre dreapta. Aceeași literă are pe hasta oblică din dreapta, aproximativ către mijloc, un mic punct în relief. Litera E are cele trei haste orizontale de grosimi variabile; litera L are o mică proeminență circulară sub hasta orizontală de la bază. Partea inferioară a literei I a fost ușor deformată în partea stângă, în timpul incizării literelor în pasta moale. Litera V are de asemenea brațele de dimensiuni ușor variabile, capătul celei din dreapta fiind ușor înclinat și prelungit către aceeași parte. Așa cum menționam mai sus, din ultima literă s-a păstrat numai o mică parte din bucla de sus, care credem că ne îndreptățește să o citim drept litera S.

Ştampilă a fost descoperită în umplutura unui şanţ din faza a II-a de lemn a oraşului, la ~3,40 m adâncime, fiind datată de autoarea săpăturilor în prima jumătate a secolului al II-lea. Tot Viorica Crișan presupunea că ştampilă a aparținut unui meșter particular, fiind folosită pentru ştampilarea vaselor ceramice sau a unor *mortaria*²⁷.

După înălțimea literelor, ştampilă analizată nu putea fi utilizată pentru ştampilarea ceramicii de lux, cele cunoscute de pe *terra sigillata* fiind de dimensiuni mult mai mici. Pornind de la premisa că ea a fost folosită pentru a marca recipientele de mari dimensiuni de tipul mortariilor, am comparat ştampilă descoperită la Napoca cu exemplare similare, de fapt cu pozitive (pentru că şanțe nu au fost găsite până acum în Dacia, nici în Moesia Inferior) de pe buzele unor *mortaria* cunoscute din provincie. Cu excepția unui fragment de vas de acest tip de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care are inscripția AEL.IUL²⁸, deci singura mai apropiată de numele meșterului de la Napoca și socotită la rândul ei ca apartinând unui artizan local, nu am găsit o ştampilă cu un nume identic sau analogii în Dacia²⁹ sau în Imperiu³⁰. Numele AELIUS este un gentiliciu foarte răspândit în Dacia³¹. În epocă (secolul al II-lea), el ar putea indica un cetățean roman, dar nu

²⁷ Crișan 1996, p. 387.

²⁸ Alicu 1974-1975, p. 43-44, nr. 5, fig. 5-5 a; Băluță-Şerban 1979, p. 204, pl. I/1.

²⁹ Pentru Dacia, bibliografia consultată este: Băluță 1977; Băluță-Şerban 1979; Petolescu 1980, p. 458-460; Băluță 1981; Petolescu 1985; Băluță 1999, p. 167-170.

³⁰ Pentru Moesia Inferior vezi Culică 1971; Petolescu 1983; pentru Moesia Superior Bjelajac 1992-1993; pentru *mortaria* din Britannia, atât importurile, cât și produsele locale vezi excelenta sinteză a lui Tyers 1996, p. 116-135 etc.

³¹ Numele *Aelius* este cel mai frecvent gentiliciu imperial în Dacia – sunt cunoscute 281 atestări ale sale în provincie, față de 318 ale gentiliciilor *Aurelius* și *Septimius* luate împreună cf. Mócsy 1985, p. 52-58.

putem fi siguri, deoarece mulți peregrini adoptă nume de cetăteni în perioada respectivă. De aceea putem numai presupune statutul social al meșterului respectiv, ca fiind cetățean sau peregrin³².

În afară de utilizarea stampilei cu inscripția AELIUS pe *mortaria*, mai trebuie avută în vedere și o posibilă folosire a sa pentru stampilarea materialelor de construcție, stampilele din ceramică fiind folosite în acest scop, alături de cele confectionate din lemn, metal, gips sau chiar piatră³³. Ar putea pleda în acest sens de asemenea dimensiunile literelor³⁴. Materialul tegular stampilat cu numele unor meșteri particulari de la Napoca este aproape inexistent. Nu cunoaștem, de asemenea nici o analogie în Dacia cu un nume de proprietar sau de artizan cu acest nume.

Prin urmare, matrița descoperită la Napoca poate fi atribuită (în stadiul actual al cercetărilor) unui meșter local, care a utilizat acest instrument pentru stampilarea vaselor de tip *mortaria* sau a materialelor de construcție. Întrucât până în prezent nu au fost găsite produse stampilate cu acest nume din nici una din categoriile ceramice menționate, nu excludem folosirea stampilei respective pentru nici una dintre ele.

Un instrument din metal pentru stampile (probabil folosit pentru stampilarea materialor de construcție) de la Napoca figurează în articolul citat al lui N. Gudea³⁵. Instrumentul respectiv nu provine de la Napoca, ci de la Potaissa, iar cel care l-a publicat, A. Buday, îl socotea un fals modern³⁶.

3. Nume de meșteri locali pe produse ceramice

La Napoca figurează numele unui producător de *lucernae* - RUSTIK(us) – trei dintre produsele sale fiind descoperite în ruinele unui edificiu roman, dezvelit în 1951, cu ocazia construirii unei aripi a Palatului Telefoanelor. Două dintre ele au fost publicate de N. Gostar³⁷. Ele au fost reluate de I. I. Russu în IDR III/4³⁸, autorul menționat publicând un alt exemplar, care avea același tip de inscripție, găsit în același loc (pl. V/6-7)³⁹. Este vorba de opaiete de tip *Firmalampen*, tipul X Loeschcke = XVII Iványi, toate trei cu stampila RVSTIK/F (*Rvstik(us)/f(ecit)*), dintre care unul are stampila amplasată în mod mai original pe umăr (disc) (pl. V/6), iar celelalte, pe bază, cu numele imprimat sinistrovers, litera F a exemplarului publicat de I. I. Rusu fiind corodată.

N. Gostar era de părere că meșterul care a produs aceste lămpi este un localnic, deși dădea ca analogii nume apropiate de ale "lucernarului" de la Napoca, întâlnite în Imperiu: O

³² În Britannia se cunosc multe stampile pe *mortaria*, în care numele meșterilor sunt aproape numai peregrine, iar în Gallia numai o minoritate sunt nume de cetăteni (Tyers 1996, p. 117-135). Dintre mult mai puținele nume de artizani cunoscute în Moesia, majoritatea sunt tot peregrine (Bjelajac 1992-1993, p. 140-146).

³³ Spitzberger 1968, p. 109-110. Mulțumim lui D. Isac pentru această indicație bibliografică.

³⁴ Vezi câteva stampile ale unor cărămidării particulare la același autor (Spitzberger 1968, pl. 13, nr. 361-377).

³⁵ Gudea 1978, p. 147.

³⁶ Buday 1925, p. 27-29, fig. 3.

³⁷ Gostar 1961, p. 169, nr. 371-372, fig. 2-3, p. 194, 197-199.

³⁸ IDR III/4, nr. 303 a, p. 238-240. Autorul citat dă aici și o posibilă explicație privind unul dintre opaietele descoperite la Cluj (Gostar 1961, p. 169, nr. 371, fig. 2), care a fost republicat de N. Gudea ca fiind găsit în castrul de la Inlaceni (Gudea 1979, p. 188, pl. XI/3).

³⁹ IDR III/4, p. 239, nr. 303 a, fig. 192 b.

RVSTIC⁴⁰, RVSTI⁴¹, RVSTI AGATH⁴² etc., însă consideră că nici unul dintre aceştia nu par să aibă legătură cu meşterul napocens⁴³. I. I. Russu presupunea în schimb că, dacă între artizanul de la Napoca și oricare dintre "Rusticī" menționați ar exista vreo legătură, atunci ar fi posibil ca acesta din urmă să fi avut o "succursală" la Napoca⁴⁴. În privința statutului social al lui RVSTIKVS, ambiii autori erau de părere că numele acestuia, precum și faptul că pe ștampilă era un *cognomen* (nu *tria nomena*), indică o condiție modestă a acestuia, probabil de peregrin sau chiar de libert⁴⁵.

În privința încadrării cronologice a *lucemae*-lor de la Napoca cu ștampila RVSTIK/F, N. Gostar preciza faptul că ele au fost găsite împreună cu un opaiț cu ștampila STROBILI și cu o monedă de la Hadrian, însă nu se pronunță asupra unei datări precise, datorită lipsei observațiilor stratigrafice⁴⁶. Mai noile săpături arheologice efectuate în orașul roman nu au dus la descoperirea altor opaițe de acest tip, provenite din contexte date, care să ne permită o încadrare cronologică mai precisă a lor.

Mai trebuie menționat un alt meșter care producea opaițe, AC(CE)PTVS, numele lui apărând pe o singură piesă, descoperită întâmplător la Suceag (jud. Cluj)⁴⁷. N. Gostar indică numele acestui artizan ca fiind cunoscut numai în Dacia, el desfășurându-și activitatea probabil într-o officina locală la Napoca sau în împrejurimi⁴⁸. C. Băluță era de părere că același meșter local putea să-și aibă atelierul la Napoca sau Gilău, fără să aducă argumente în plus în favoarea ultimului sit citat⁴⁹. Deocamdată nu au fost descoperite produse ale lui A(CE)PTVS la Napoca, pentru a bănuia că acest meșter își desfășura activitatea aici, de aceea considerăm o simplă supozitie existența officinei sale pesitul analizat.

Din descoperirile de ceramică ștampilată, dispunem de un fragment de farfurie de tip 2DR36 = Consp.40.1.2, care avea pe fund o ștampilă, din care s-a păstrat numai un fragment cu dimensiunile de 7 x 5 cm (pl. IV/2)⁵⁰. Ștampila era încadrată de un cartuș dreptunghiular, care era decorat la extremități cu elemente vegetale. Din inscripția cu numele meșterului s-au mai păstrat numai două litere, NV... sau ..AN, care reprezentau începutul sau terminația numelui meșterului care a realizat vasul. Pe baza celor două litere păstrate nu putem reconstituî numele artizanului, putem însă consemna faptul că meșterii olari care au produs ceramica ștampilată de la Napoca își

⁴⁰ CIL XIII, 10 001, 275.

⁴¹ CIL X, 8053, 175.

⁴² CIL XV, 6663.

⁴³ Gostar 1961, p. 194.

⁴⁴ IDR III/4, p. 240.

⁴⁵ Gostar 1961, p. 199; IDR III/4, p. 240.

⁴⁶ Gostar 1961, p. 194.

⁴⁷ Gostar 1961, p. 156, nr. 2, p. 177, fig. 1.

⁴⁸ Gostar 1961, p. 192, 197.

⁴⁹ Băluță 1983, p. 43.

⁵⁰ Pentru descrierea amănunțită a ștampilei și a vasului căruia i-a aparținut vezi Rusu-Bolindeț 2001, p. 247, nr. 3, pl. LXXXVI/2, CIV/2.

imprimau numele pe vasele realizate, fapt destul de rar întâlnit până acum în provincie⁵¹. Recipientul stampilat cu inscripția fragmentară de la Napoca a fost descoperit în zona sud-vestică a orașului și a fost publicat de autoarea săpăturilor, Viorica Crișan⁵². După contextul arheologic, vasul respectiv a fost încadrat în prima jumătate a secolului al II-lea.

Din informațiile întâlnite în literatura de specialitate cu privire la posibili meșteri locali care au activat la Napoca, mai consemnăm semnalarea existenței unei (unor) cărămidării particulare⁵³. V. Christescu a preluat datele respective din C/L, indicând numele a doi producători din orașul napocens: FIS C(I)⁵⁴ și HORMVS⁵⁵. Atât editorii C/L-ului, cât și V. Christescu nu comentează în nici un fel numele acestor meșteri sau proprietari de cărămidării particulare, nici nu indică cu precizie locul lor de descoperire. Nu am găsit astfel de cărămizi sau alt tip de material de construcție cu stampilele menționate printre materialele ceramice de la Napoca. De altfel, pe acest sit, cărămizile stampilate sunt rare, singurele exemplare cunoscute, confirmate și de descoperirile mai recente, fiind cărămizile cu stampila EX DP.

4. Cuptoare

În *Repertoriul arheologic al județului Cluj* figurează descoperirea, în anul 1984, a patru cuptoare pentru ars ceramica de epocă romană, aflate pe B-dul 22 Decembrie (Lenin) nr. 25-27⁵⁶. Planul acestora a fost publicat și cuprins în repertoriul amintit (pl. VII). Alte detalii legate de felul în care au fost construite cuptoarele respective și care a fost tipul de material arheologic descoperit în interiorul lor și în jur nu au fost precizate în repertoriu.

R. Ardelean, care a participat la efectuarea săpăturilor arheologice și căruia i-a fost încredințată, din partea colectivului de cercetare⁵⁷, publicarea cuptoarelor respective și a materialelor de epocă romană, a reluat relativ recent subiectul în discuție⁵⁸. Cele patru cuptoare descoperite pe situl menționat (pl. VI-VII), au fost construite extrem de simplu: dintr-o groapă, adâncită până la stratul aluvionar, se practica în sol o gură laterală cu o secțiune semicirculară (gura cupitorului); din aceasta se săpa în continuare o cavitate cu fundul plat și calota semisferică (cupitorul propriu-zis). Vatra și pereteii erau înroșiți din cauza focului făcut mult timp în interior. Cel mai bine păstrat dintre cuptoare, C1 a fost cel mai mare în diametru (1,50 m), cu vatra lutuită, păstrată în întregime și cu o parte a calotei, care a avut, probabil, înălțimea maximă de 0,70 m (pl.

⁵¹ Cunoaștem până în prezent, pe ceramica stampilată, numai nume de meșteri care și-au stampilat numele pe pereteii vaselor, ca la Gilău – Isac 1997, p. 392, nr. 28, pl. IV (IF POS) sau Cristești – Man 1999, p. 145, nr. 43, pl. VIII (FEL/IX retrograd). Pe fundul recipientelor au fost stampilate de regulă decoruri anepigrafice – *planta pedis*, elemente vegetale etc. – menite și ele să individualizeze producția unui meșter olar.

⁵² Crișan 1996, p. 387, fig. 12/2.

⁵³ Christescu 1929, p. 76.

⁵⁴ CIL III, 8075, 24.

⁵⁵ CIL III, 8075, 28.

⁵⁶ RepCluj, p. 139, nr. 67 f, fig. 72.

⁵⁷ Colectivul de cercetare a obiectivului de pe B-dul Lenin nr. 25-27 a fost constituit din P. Gyulai, R. Ardelean, Zoe Maxim, Alina Soroceanu, Ioana Cîmpeanu, E. Iarostavski. Din săpătura respectivă au fost publicate numai materialele neo-eneolitice de către Zoe Maxim – Maxim 1999, p. 152-153, nr. 293.

VI/1, VII). Gura cuptorului, orientată spre est, se păstrase întreagă în partea inferioară ($0,85 \times 0,50$ m) și prezenta un aspect albicios, probabil din cauza cenușei. Calota se îngroșa progresiv spre partea superioară (de la 6 la 10 cm), unde fusese prevăzută cu un strat gros de lut, foarte bine pătruns de foc⁵⁹. În interiorul lui au fost descoperite puține fragmente ceramice, de factură romană. Cuptorul în discuție a fost suprapus de fundația unui zid orientat est-vest, format din pietre de râu prinse cu lut, bănuit a fi de epocă romană (pl. VII).

Un alt cuptor, mai mic, C2, a fost surprins în apropierea profilului sudic al secțiunii S 1 (pl. VII). Avea dimensiunile de $1 \times 1,25$ m și o formă mai puțin regulată decât C1. Din calota lui nu s-a mai păstrat nimic, iar grosimea peretilor era mai mică (2-3 cm). Se deosebește ca tehnică de construcție de C1 - gura lui C2 este foarte scurtă (0,25 m), orientată spre vest și cu o bază de pietre de râu. Vatra lui a suferit o refacere - a fost înălțată cu un strat gros de argilă, de 7-10 cm - deoarece a fost foarte aproape de prundîșul aluvionar (prima lui vatră se afla mai jos decât vatra lui C1, la -3,10 m adâncime) și nu putea funcționa bine, probabil. A avut o perioadă scurtă de funcționare. Colțul lui sud-estic a fost complet distrus, fiind tăiat de o groapă recentă. Din interiorul lui C2 au fost recoltate un fragment de bară de cupru (brătară?), găsit pe stratul de lut galben, lângă peretele de nord al cuptorului, precum și fragmente dintr-un vas mare cenușiu, lucrat la roată și ornamentat cu benzi orizontale incizate, datat în secolul al XII-lea, care a apărut pe partea supraînălțată a vatrăi. Acesta din urmă a ajuns acolo printr-o perturbare ulterioară a stratului⁶⁰.

Un al treilea cuptor, C3, a fost descoperit în capătul nord-vestic al secțiunii (pl. VI-VII). El a fost acoperit în mare măsură de o construcție modernă și a fost distrus de o groapă medievală târzie. Din vatră s-a păstrat puțin ($1 \times 0,75$ m), iar din calotă a rămas un sector, pe o înălțime de 0,40 m. Nu se știe cum îi era orientată gura. Structura lui avea similitudini cu C1, doar că peretii erau mai subțiri și constau exclusiv din crusta de pământ ars prin utilizare. Vatra lui se afla la -2,60 m adâncime, ceea ce l-a făcut pe autor să considere că nu a putut funcționa concomitent cu C1. În cuptor și în interiorul lui s-au găsit foarte puține fragmente ceramice, unele de factură romană⁶¹.

Un al patrulea cuptor, C4, a fost dezvelit în colțul sud-vestic al casetei K2 (pl. VII). El avea o structură similară cu C3 și a fost secționat de gropi ulterioare. Vatra lui se afla la adâncimea de -3,00 m. Portiunea păstrată a fost de $1,20 \times 1$ m, cu un sector de calotă înaltă de cca. 0,40 m. Grosimea peretelui nu depășea 7-10 cm. O pată mai albicioasă, sesizată în marginea lui de nord, pare să marcheze locul guri. Materialul ceramic descoperit în cuptor și în jur a fost sporadic și tot de factură romană⁶².

⁵⁸ Ardevan 2001.

⁵⁹ Ardevan 2001, p. 320, fig. 4, 6-8, 10.

⁶⁰ Ardevan 2001, p. 320-321, fig. 5, 8-10.

⁶¹ Ardevan 2001, p. 321, fig. 5, 10.

⁶² Ardevan 2001, p. 321, fig. 5, 11.

Cuptoarele C1-C4 au fost săpate într-un strat de pământ bogat în vestigii eneolitice. Trei dintre ele (C1, C2 și C4) se aflau cam la aceeași adâncime și au gurile orientate una spre alta. Peste ele s-a suprapus o construcție ulterioară, ale cărei fundații au secționat cupolele acestora. Cu toate că nu există elemente clare de atribuire, iar tehnica de construcție nu este specifică epocii romane, R. Ardevan le încadrează totuși în perioada menționată.

Datarea și atribuirea cuptoarelor însăși a fost făcută de autor cu destulă dificultate, datorită materialului arheologic extrem de sărac, aproape exclusiv ceramic, în care au apărut și câteva cioburi romane.

Mai mult chiar, deși inițial datorită lipsei grătarului și a pilonului de susținere în camera de ardere a cuptoarelor, ca și a lipsei dovezilor directe privind arderea ceramicii în interiorul acestora, R. Ardevan le-a considerat cuptoare pentru pâine⁶³, ulterior, în articolul supus analizei, autorul a revenit asupra funcționalității acestora. Pe baza unor analogii din Britannia⁶⁴, le consideră cuptoare de olar, folosite îndeosebi pentru arderea reductantă a ceramicii⁶⁵. De asemenea, același autor formulează opinia că aceste cuptoare au fost putut fi folosite într-o fază timpurie a așezării, cândva în prima jumătate a secolului al II-lea⁶⁶, ele constituind urmele unui atelier ceramic care se afla în afara incintei fortificate a orașului, puțin mai la est de aceasta⁶⁷.

Evidențele arheologice care însotesc aceste constatări sunt neclare, iar materialul arheologic recoltat din cuptoare și din întreaga zonă săpată este extrem de sărac pentru epoca romană și mai bine reprezentat pentru perioadele eneolitică și medieval timpurie. Tipul de cuptoare descoperite, rar întâlnite pentru perioada romană, puteau fi utilizate mai degrabă în scopuri menajere. Din acest punct de vedere, cele mai bune analogii ne sunt oferite de centrul ceramic de la Micăsasa⁶⁸, unde cele două cuptoare găsite pe primul nivel al așezării, având aceeași tehnică de construcție cu cele discutate la Napoca, au fost considerate ca fiind cuptoare pentru pâine. Această constatare se baza pe faptul că atât în cuptoare cât și în jurul lor nu au fost descoperite vase, rebuturi ceramice sau deșeuri care să ateste utilizarea lor la arderea ceramicii. Astfel de

⁶³ Manuscrisul, care avea drept subiect cuptoarele menționate (*Şantierul arheologic de salvare Cluj-Napoca: descoperiri de epocă romană (1984)*, ne-a fost pus la dispoziție de colegul Radu Ardevan. El a fost prezentat la Sesiunea consacrată sărbătorii a 1880 ani de la întemeierea orașului roman Napoca, organizată de Primăria municipiului Cluj-Napoca în 23 aprilie 1999. Acesta a fost utilizat de noi în subcapitolul tezei de doctorat întrucât articolul în discuție a fost publicat ulterior cf. *Rusu-Bolindej 2001*, p. 40-42.

⁶⁴ Swan 1984, p. 29-30, tipul II/ii, fig. II - cuptoare adâncite în pământ, cu o singură cameră și cupolă permanentă; p. 113, 117, 177 (tipul F1). În acest gen de cuptoare, arderea combustibilului se producea numai în camera de alimentare.

⁶⁵ Ardevan 2001, p. 321-322.

⁶⁶ Această presupusă datare a autorului se bazează pe faptul că unul dintre cuptoare (C1) are cupola străpunsă de fundațiile unui zid din pietre de râu nelegate cu mortar, contemporan cu un altul aflat în apropierea cuporului C2, cu aceeași structură (fig. 5). Această dezafectare a cuptoarelor s-ar data, după părerea autorului, cândva în a doua jumătate a secolului al II-lea, în urma unei extinderi a zonei construite (p. 322). În lipsa oricărora elemente de datare, autorul consideră această cronologie ca o simplă ipoteză, ce urmează să fie clarificată de cercetările viitoare, opinie cu care suntem întru totul de acord.

⁶⁷ Ardevan 2001, p. 322.

⁶⁸ Mitrofan 1990, p. 132, fig. 5/1-2, fig. 8; Mitrofan 1993, p. 31-33; pl. 13/1-2; Mitrofan 1999, p. 168.

cupoare menajere au mai fost descoperite la Napoca⁶⁹, ele fiind prezente și pe alte situri, în diferite perioade istorice⁷⁰. De asemenea, în cazul analogilor din Britannia, atribuirea cupoarelor respective unor ateliere ceramice s-a făcut pe baza materialelor arheologice găsite⁷¹.

De aceea credem că este greu de afirmat, în lipsa unui material ceramic concluziv de epocă romană descoperit în cupoare sau în jurul acestora, ca și a altor categorii de artefacte din aceeași perioadă, dacă acestea sunt într-adevăr de epocă romană și, mai ales, dacă ele au fost folosite pentru arderea ceramicii. Cele câteva fragmente ceramice romane găsite în cupoare și în jur, amestecate cu ceramică eneolitică și medieval timpurie, sunt foarte fragmentare și arse oxidant⁷². Dacă cupoarele respective ar fi fost folosite pentru arderea reductantă a ceramicii, ar fi trebuit să avem material ceramic de această factură în interior și în jur.

În ceea ce privește ipoteza referitoare la amplasarea unui atelier ceramic în zona în care au fost dezvelite cupoarele în discuție, în lipsa dovezilor clare legate de funcționarea lor ca și cupoare ceramice, ea este, deocamdată, numai o simplă supozitie. În schimb, descoperirea unui *sigillum* pentru decorarea tiparelor de *terra sigillata* în zona atelierului de fibule⁷³ (pe locul de amplasament al Monumentului Memorandiștilor, pl. I) ne poate sugera, ca ipoteză, o posibilă amplasare a atelierului ceramic în aceeași zonă, în imediata apropiere fiind descoperite și urmele activității unui atelier de fierărie. De regulă, atelierele ceramice erau asociate cu alte genuri de activități meșteșugărești. Cele mai frecvente asocieri erau cu atelierele de fierărie și cu cele de prelucrare a bronzului, fapt bine atestat în Britannia⁷⁴ și Gallia⁷⁵, precum și în Dacia⁷⁶. Mai rare sunt evidențele legate de descoperirea de cupoare pentru arderea ceramicii împreună cu ateliere de producere a sticlăriei.

Prin urmare, în faza premunicipală a așezării (perioada Traian–Hadrian), în zona sud-estică a așezării de la Napoca ar fi putut fi un fel de "cartier" meșteșugăresc, ce ar fi putut include mai multe ateliere, inclusiv pe cel ceramic. În perioada următoare (Hadrian–Antoninus Pius), atelierele respective au fost dezafectate, fiind imposibil de precizat unde au fost mutate, cu siguranță în exteriorul incintei fortificate a orașului, aşa cum se proceda în mod obișnuit în cazul orașelor romane⁷⁷.

⁶⁹ Cociș et colab. 1995, p. 636-637.

⁷⁰ Vezi, spre exemplu, pentru perioada romană târzie la Baumann 1980, p. 308, fig. 5/5.

⁷¹ Swan 1984, p. 113.

⁷² Material inedit, în curs de prelucrare.

⁷³ Câteva date referitoare la atelierul de fibule de la Napoca au fost publicate de Cociș 1995, p. 384 și anexa.

⁷⁴ Swan 1984, p. 49.

⁷⁵ Duhamel 1975, p. 5.

⁷⁶ Popilian 1997, p. 7-11.

⁷⁷ Există o reglementare antică în acest sens, care se referă la interzicerea amplasării atelierelor pentru producerea ceramicii și a materialelor de construcție în interiorul unui oraș hispanic, Usona, cu rang de *colonia* (Lex Ursonis LXXVI), probabil datorită pericolului incendiilor. Se bănuiește că și în cazul municipiilor și coloniilor din Britannia ar fi putut exista astfel de reglementări restrictive cu privire la locul de construire și funcționare ale atelierelor ceramice, fapt ce ar corespunde, în mare parte, și cu situația constatătă pe teren – Swan 1984, p. 49.

În ceea ce privește cupoarele descoperite de I. Kovács în 1911-1912 în Cluj-Mănăștur, ele au fost considerate, pe baza analizei materialului arheologic provenit din ele, ca desfășurându-și activitatea îndeosebi după abandonarea provinciei⁷⁸, perioadă care nu intră în atenția noastră în cadrul acestui studiu.

*

Incursiunea întreprinsă pentru identificarea izvoarelor cu privire la ceramica de la Napoca ne-a oferit o imagine interesantă. Dispunem de un număr mic de surse care să ne ofere informații directe cu privire la producția ceramică de pe acest sit – un tipar de *lucerna*, trei tipare de medalioane/*crustulae*, un *sigillum* pentru decorarea tiparelor de *terra sigillata*, o ștampilă cu nume de producător pentru imprimarea pe vase de tip *mortaria* (sau pentru marcarea materialelor de construcție), numele unui producător local de opaițe, *RVSTIK(v)s*, un fragment din începutul sau terminația numelui unui olar care fabrica vase ștampilate, posibili producători particulari de materiale de construcție. În cazul tiparelor, nu există pozitive care să fi fost produse în acestea, în schimb dispunem de un poanson pentru decorarea tiparelor sigilatele locale, fără a avea și vase ornamentate cu ajutorul lui. Totodată, au fost produse sigilate locale cu decor în relief, cu un repertoriu decorativ particular, specific numai centrului ceramic de la Napoca.

Situată este cu atât mai dificilă în urmărirea datelor directe legate de atestarea Napocăi drept centru de producție a ceramicii romane, cu cât nu au fost depistate până acum cupoare pentru arderea ceramicii sau urmele vreunui atelier⁷⁹. Posibila amplasare a unui atelier ceramic în zona unde au fost produse fibule de bronz este, deocamdată, o ipoteză ce urmează să fie confirmată sau infirmată de cercetările arheologice viitoare. Pe baza informațiilor pe care le detinem în prezent (care în bibliografia de specialitate sunt considerate suficiente pentru atestarea unui atelier local) și a analizelor de paste întreprinse⁸⁰, ca și a cantității impresionante de ceramică romană descoperită pe acest sit, încadrăm Napoca în rândul centrelor de producție ceramică din Dacia. Sperăm ca șansa unor descoperiri arheologice viitoare să contureze mai clar activitatea atelierelor ceramice de aici.

BIBLIOGRAFIE

Alföldi 1938	= A. Alföldi, <i>Tonmodel und Reliefmedaillons aus den Donauländern</i> . DissPann II/10, 1938, p. 312-341.
Alicu 1974-1975	= D. Alicu, <i>Materialul ceramic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)</i> . Sargetia XI-XII, 1974-1975, p. 43-50.

⁷⁸ Hica 1974, p. 168-171.

⁷⁹ În exprimarea acestei opinii am luat în considerare evidențele clare cu privire la această problemă.

⁸⁰ Rusu-Bolindet 2001, p. 431-441, fig. 1-18.

- Ardevan 2001 = R. Ardevan, *Cuptoare romane de la Napoca*. Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata, Bibliotheca Musei Porolissensis IV, 2001, p. 319-329.
- Audin-Vertet 1972 = A. Audin, H. Vertet, *Medallions d'applique à sujets religieux des vallées du Rhône et d'Allier*. Gallia XXX, 1972, p. 235-258.
- Băluță 1977 = C. L. Băluță, *Sigilla mortariorum apulensis*. Apulum XV, 1977, p. 243-256.
- Băluță 1981 = C. L. Băluță, *Mortaria stampilate comune în Dacia și Moesia Inferior*. Pontica XIV, 1981, p. 263-267.
- Băluță 1983 = C. L. Băluță, *Lucernele romane din Dacia intracarpatică*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1983.
- Băluță 1999 = C. L. Băluță, *Inscriptiile Daciei romane. IDR III/6: Apulum – Instrumentum Domesticum*, București, 1999.
- Băluță-Şerban 1979 = C. L. Băluță, I. Şerban, *Sigilla mortariorum Dacica*. RCRF Acta XIX-XX, 1979, p. 202-213.
- Baumann 1980 = V. H. Baumann, *Cercetările arheologice din ferma romană de la Telița*, MCA, A XIV-a Sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980, p. 304-313.
- Bjelajac 1992-1993 = Ljiljana Bjelajac, *Mortaria in the Moesia Danube Valley*. Starinar, XLIII-XLIV, 1992-1993, p. 139-148.
- Buday 1925 = A. Buday, *Rómaikori leletek. 1. Diploma militare. 2. Bronz téglabélyegző*. Dolgozatok-Travaux 1, 1925, p. 26-29.
- Christescu 1929 = V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane: o reconstituire istorică*, Pitești, 1929.
- Cociș 1995 = S. Cociș, *Ateliere de bronzieri din Dacia romană*. ActaMN 32/I, 1995, p. 383-391.
- Cociș 1996 = S. Cociș, *Les instruments pour décorer la céramique en Dacie*. Specimena Nova. Diss Ist. Hist. Évkönyve XII, Pécs, 1996 (1998), p. 109-118.
- Cociș și colab., 1995 = S. Cociș, V. Voisian, Adela Paki, M. Rotea, *Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada Victor Deleu în Cluj-Napoca. I. Campanile 1992-1994*. ActaMN 32/I, 1995, p. 635-653.
- Cociș-Ruscu 1995 = S. Cociș, D. Ruscu, *Reliefmedaillons und Tonmatrizen aus Dakien*. RCRF Acta 34 (= Alba Regia XXV, 1994), Székesférvar, 1995, p. 121-135.
- Crișan 1996 = Viorica Crișan, *Săpăturile arheologice de salvare din Cluj-Napoca, str. Prahovei nr. 12*. ActaMN 33/I, 1996, p. 385-401.
- Culică 1971 = V. Culică, *Stampile pe mortaria găsite în sud-vestul Dobrogei*. SCIV 22, 2, 1971, p. 331-336.
- Dimitrova-Milčeva 2000 = Alexandra Dimitrova-Milčeva, *Terra sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien)*, Sofia, 2000.
- Duhamel 1975 = P. Duhamel, *Les Ateliers Céramiques de la Gaule Romaine*. Les Dossiers de l'Archéologie 8, 1975, p. 12-19.
- Gabler 2001 = D. Gabler, *Pannonie et le monde romain. Artisanat et commerce*. In: Romains de Hongrie. I^e-Ve siècles après J.-C., Lyon, 2001, p. 49-59.
- Gostar 1961 = N. Gostar, *Inscriptiile de pe lucernele din Dacia romană*. Arheologia Moldovei I, 1961, p. 149-209.
- Gudea 1978 = N. Gudea, *Contribuții la viața economică a Daciei romane. Despre producția ceramică*. Apulum XVI, 1978, p. 134-147.
- Gudea 1979 = N. Gudea, *Castrul roman de la Inlăceni*. ActaMP III, 1979, p. 183-208.
- Isac 1985 = D. Isac, *Terra sigillata în Dacia romană*, Cluj-Napoca, teză de doctorat, 1985.
- Isac 1997 = D. Isac, *Gestempelte Keramik aus den römischen Kastellen von Gilău und Cășeiu*. In: *Beiträge zur Kenntnis des täglichen Lebens des römischen Soldaten in den Dakischen Provinzen/Contribuții la cunoașterea vieții materiale a soldațului roman în provinciile dacice*. ActaMN 34/I, 1997, p. 389-421.
- Hica 1974 = Ioana Hica, *Urme de locuire din secolul al IV-lea e.n. la Cluj-Mănăștur*. In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 165-176.
- Kuszinszky 1932 = B. Kuszinszky, *A gázgyári római fazekastelep aquincumban/Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum bei Budapest (Auszug)*. Bud. Rég. XI, 1932.

Câteva aspecte legate de activitatea atelierelor ceramice de la Napoca

- Ludowici 1912* = W. Ludowici, *Katalog I-V aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern. V. Namen-Katalog*, Speyer, 1912.
- Man 1999* = Nicoleta Man, *Considerații privind ceramica stampilată din așezarea romană de la Cristești (jud. Mureș)*. In: Napoca. 1880 de ani de la începutul vietii urbane (coord. D. Protase, D. Brudașcu), Cluj-Napoca 1999, p. 143-166.
- Maxim 1999* = Zoe Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999.
- Mitrofan 1990* = I. Mitrofan, *Les recherches archéologiques de l'établissement romain de Micăsasa. Dacia XXXIV*, 1990, p. 129-138.
- Mitrofan 1993* = I. Mitrofan, *Așezarea romană de la Micăsasa*. Cluj-Napoca, teză de doctorat, 1993.
- Mitrofan 1999* = I. Mitrofan, *Marele centru de ceramică de la Micăsasa*. In: Napoca. 1880 de ani de la începutul vietii urbane (coord. D. Protase, D. Brudașcu), Cluj-Napoca, 1999, p. 166-173.
- Mócsy 1985* = A. Mócsy, *Beiträge zur Namenstatistik*. Diss. Pann. III/3, Budapest, 1985, p. 52-58.
- Petolescu 1980* = C. C. Petolescu, *Notițe epigrafice (IV)*. SCIVA 31, 3, 1980, p. 455-461.
- Petolescu 1983* = C. C. Petolescu, *Mortaria stampilate din Moesia Inferior*. Studia antiqua et archaeologica I, 1983, p. 172-178.
- Petolescu 1985* = C. C. Petolescu, *Inscriptiile pe mortaria din Dacia (II)*. Pontica XVII, 1985, p. 179-199.
- Popilian 1972* = Gh. Popilian, *Un atelier de terra sigillata à Romula*. Dacia N. S. XVI, 1972, p. 145-161.
- Popilian 1997* = Gh. Popilian, *Les centres de production céramique d'Olténie*. In: Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure (ed. Doina Benea), Timișoara, 1997, p. 7-20.
- Rusu-Bolindet 1997* = Viorica Rusu-Bolindet, *Griffe keramischer paterae aus dem römischen Dakien*. ActaMN 34/I, 1997, p. 325-388.
- Rusu-Bolindet 2001* = Viorica Rusu-Bolindet, *Ceramica romană de la Napoca (Cu privire specială asupra veselei ceramice)*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2001.
- Rutkowski 1968* = B. Rutkowski, *Fragment matrycy do wyrobu terra sigillata znaleziony w Margum (Un fragment de moule pour produire des terra sigillata découvert à Margum)*. Archaeologia XIX, Wrocklaw-Warsawa, 1968, p. 145-151.
- Spitzlberger 1968* = G. Spitzlberger, *Die römischen Ziegelstempel im nördlichen Teil der Provinz Raetien*. Saalburg Jahrbuch XXV, 1968, p. 65-184.
- Swan 1984* = Vivien Swan, *The Pottery Kilns of Roman Britain*. Royal Commission on Historical Monuments, Supplementary Series 5, London, 1984.
- Tyers 1996* = P. A. Tyers, *Roman Pottery in Britain*, London, 1996.
- Webster 1996* = P. Webster, *Roman Samian Pottery in Britain, Practical Handbook in Archaeology no 13*, Council for British Archaeology, 1996.
- Wuilleumier-Audin* = P. Wuilleumier, A. Audin, *Les médallions d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône*, Paris, 1952.

LISTA ILUSTRĂRIEI

- Pl. I. Planul orașului roman Napoca (după *Reporitoriul arheologic al județului Cluj*, fig. 72).
- Pl. II. Tipare de medalloane/crustulae descoperite la Napoca: 1. cu reprezentarea lui Mars; 2. cu reprezentări dionișiene (după *Cociș-Ruscu 1995*).
- Pl. III. 1. Tipar de medalion/crustula cu reprezentarea unui gladiator (după *Cociș-Ruscu 1995*); 2. tipar de lucerna.
- Pl. IV. 1. *Sigillum* pentru decorarea tiparelor de *terra sigillata*: a. poansonul; b. pozitivul după original; 2. stampila fragmentară cu nume de meșter local (după *Crișan 1996*); 3. poanson cu nume de meșter local (după *Crișan 1996*).
- Pl. V. 1-3, 5. Fragmente de boluri Drag. 37, *terra sigillata* locală; 4. motivele decorative de pe vasele *terra sigillata* produse la Napoca; 6-7. *lucernae* cu nume de meșter local de la Napoca (după *Gostar 1961*).

- Pl. VI. 1. Cuptoarele menajere de la Napoca: 1-2. Profilele de nord și de sud ale secțiunii S 1(după Ardevan 2001).
Pl. VII. Cuptoarele menajere de la Napoca: planul secțiunii S1, cu amplasamentul cuptoarelor (după Ardevan 2001).

SOME DATA CONCERNING THE POTTERY WORKSHOPS FROM NAPOCA (Abstract)

The purpose of the present paper is to identify the direct sources for the study of the pottery workshops from Napoca (moulds, stamps, names of local producers, archaeological traces of workshops – kilns, rejection pits, etc). The result of the analysis is that there is a small number of such sources: a lamp mould (pl. III/2), three medallions/*crustulae* moulds (pl. II/1/2, pl. III/1), a *sigillum* (pl. IV/1 a/b), a stamp of a producer of *mortaria*, or maybe for marking building materials, a certain AELIUS (pl. IV/3), the name of a local producer of lamps RUSTIK(VS) (pl. V/6-7), a fragment of a name of a producer of stamped pottery NV... or AN... (pl. IV/2), possible producers of construction materials. There are no positives of the known moulds but there is a poinçon for the decoration of the local *sigillata*, but no ornaments made with it. There are some local *sigillata* with relief decorations (pl. V/1-5) that confirm the situation of Napoca among the workshops producing such fine pottery.

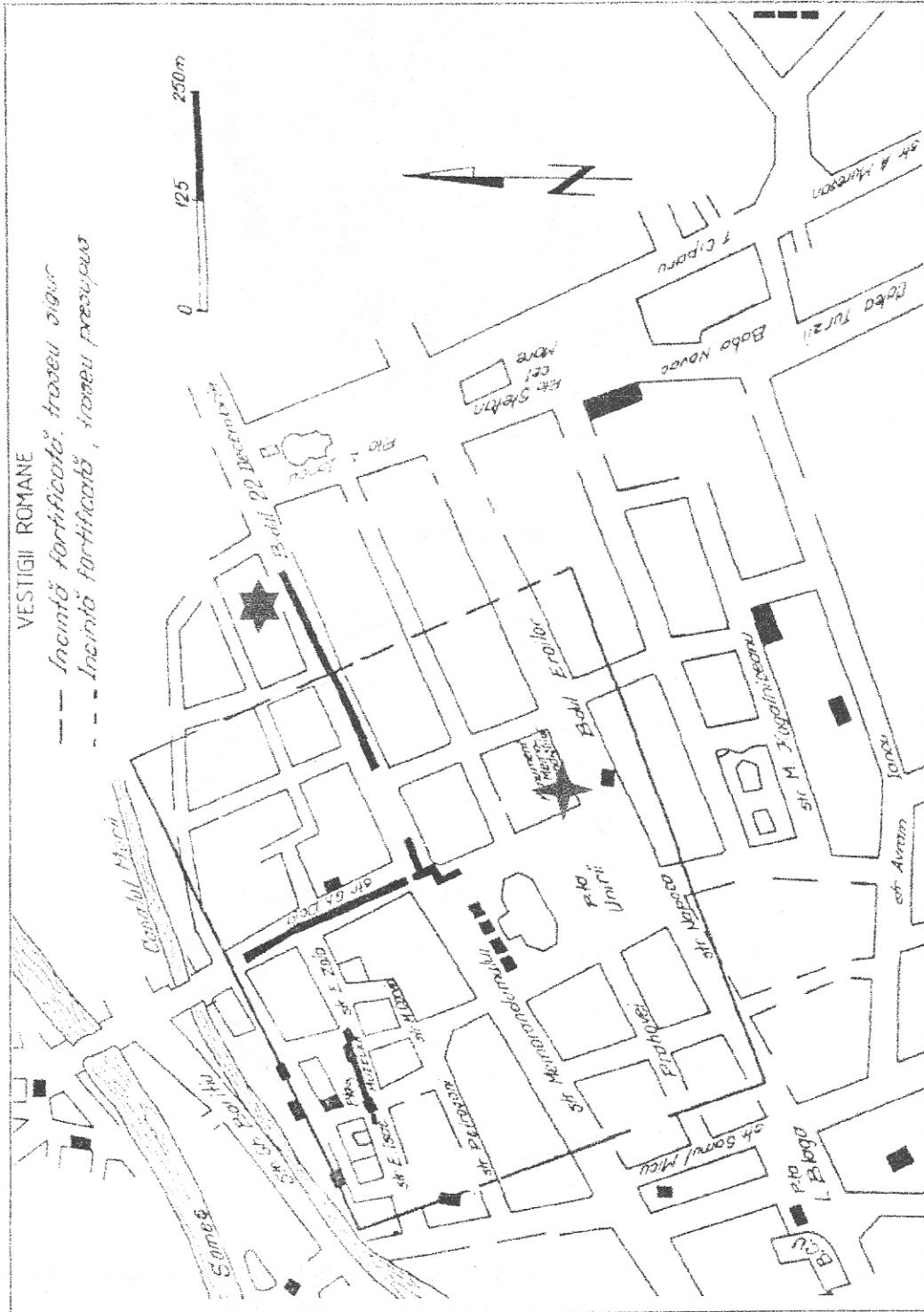
As for the traces of a local workshop, the situation is not clear. There are four ovens found in 1984 on the no. 25-27, 22 December Boulevard (pl. VI-VII). They have the form of a hearth, without oven floor and central pillar. The author of the discovery, Radu Ardevan, considered them as being for pottery, on the basis of analogies from Britain. But there are no rejection, no pottery shreds, no other elements in or around the ovens to confirm the existence of a workshop. The discovery of the *sigillum* near the brooch workshop in the south-east corner of the settlement can suggest a possible situation of a workshop in the same area where an iron-smithy shop is also found. It seems that in the pre-municipal phase of Napoca (Trajan-Hadrian) in that area could have been situated a kind of craftsmen district. In the next period (Hadrian-Antonine), those workshops were moved. But it is impossible to say where; certainly somewhere outside the walls, as usual.

We can thus integrate Napoca among the Roman-Dacian centers for pottery production on the basis of direct data gathered until now and that are considered enough for the record of a local workshop. We also considered the analysis of the fabric, and of the great quantity of pottery found during excavations. We hope that the chance of new findings will clear the activity of pottery workshops from Napoca.

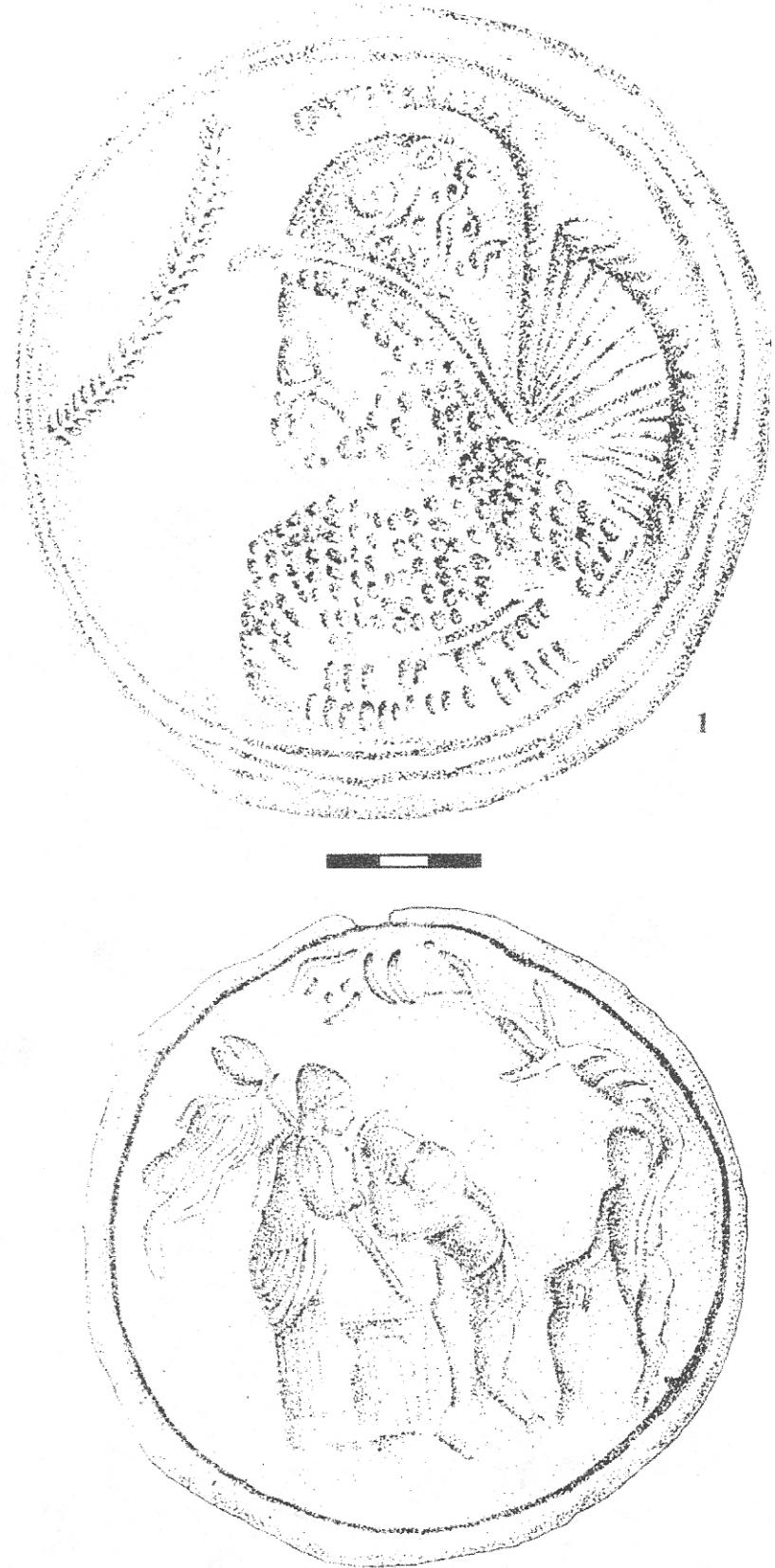
LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. Plan of the Roman town Napoca (reproduced after *Repertoriul arheologic al județului Cluj* fig. 72); legend: place of discovery of kilns; place of discovery of the *sigillum* for decorating the moulds of *terra sigillata*.
Pl. II. Moulds of medallions/*crustula* found in Napoca: 1. Representation of Mars.; 2. Dionysiac representations (after Cociș-Ruscu 1995).
Pl. III. 1. Mould of medallion/*crustula* representing a gladiator (after Cociș-Ruscu 1995); 2. lamp mould.
Pl. IV. 1. *Sigillum* for the decoration of the moulds of *terra sigillata*: a. the poinçon; b. pozitiv after the original; 2. fragmentary stamp with the name of a local producer (after Crișan 1996); 3. poinçon with the name of a local producer for the stamping of the *mortaria* or of building materials.
Pl. V. 1-3, 5. Fragments of vessels Drag. 37, local *terra sigillata*; 4. decorative motives of the *terra sigillata* vessels produced at Napoca; 6-7. *lucernae* with names of local producer from Napoca (after Gostar 1961).
Pl. VI. 1. Ovens from Napoca: 1-2. Northern and Southern profiles of Section 1 (after Ardevan 2001).
Pl. VII. Ovens from Napoca: plan of section S1, with the situation of the ovens (after Ardevan 2001).

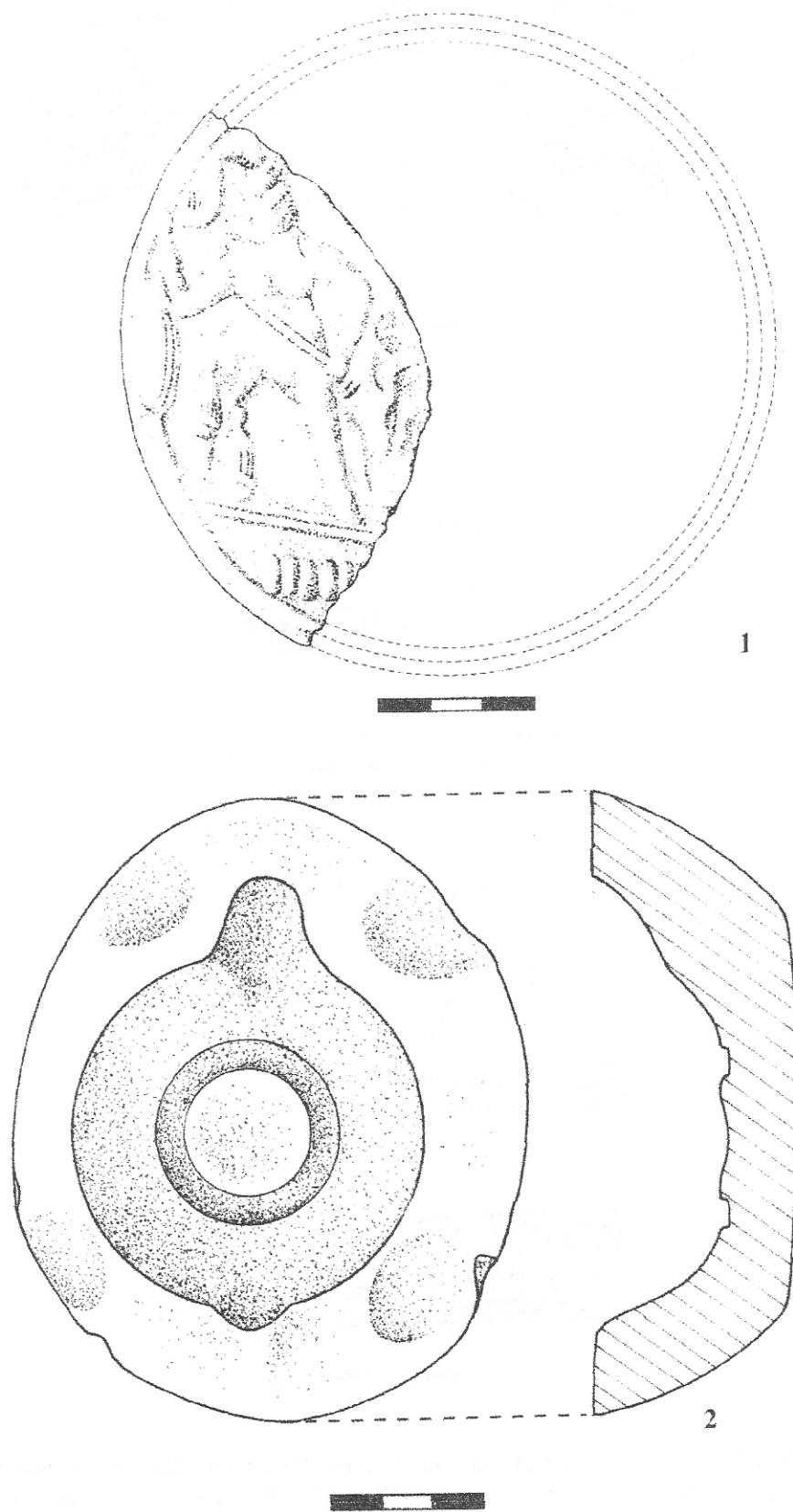
Câteva aspecte legate de activitatea atelierelor ceramice de la Napoca

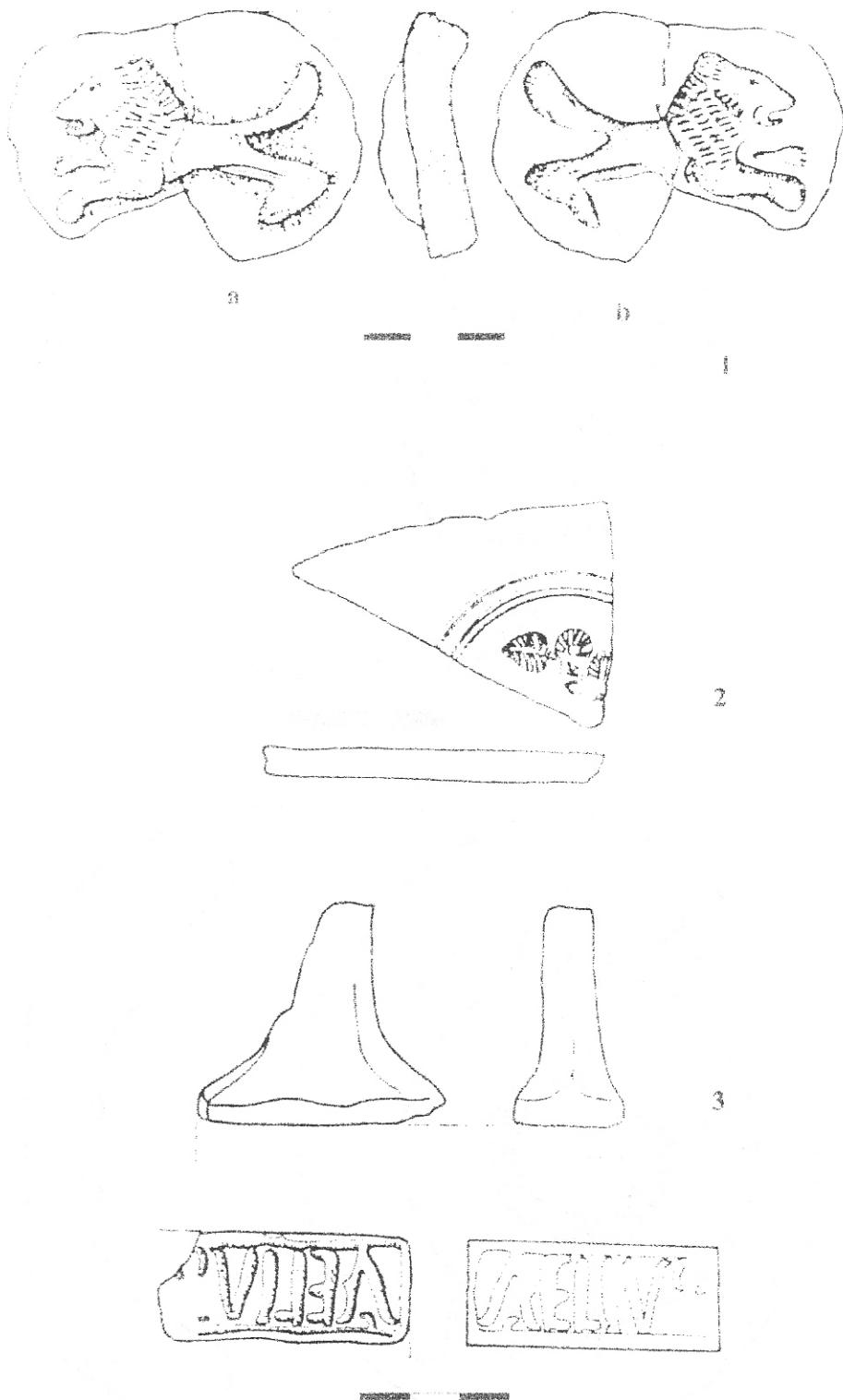
Planiș era și în roman Napoca (după Repertoriul arheologic al județului Cluj).

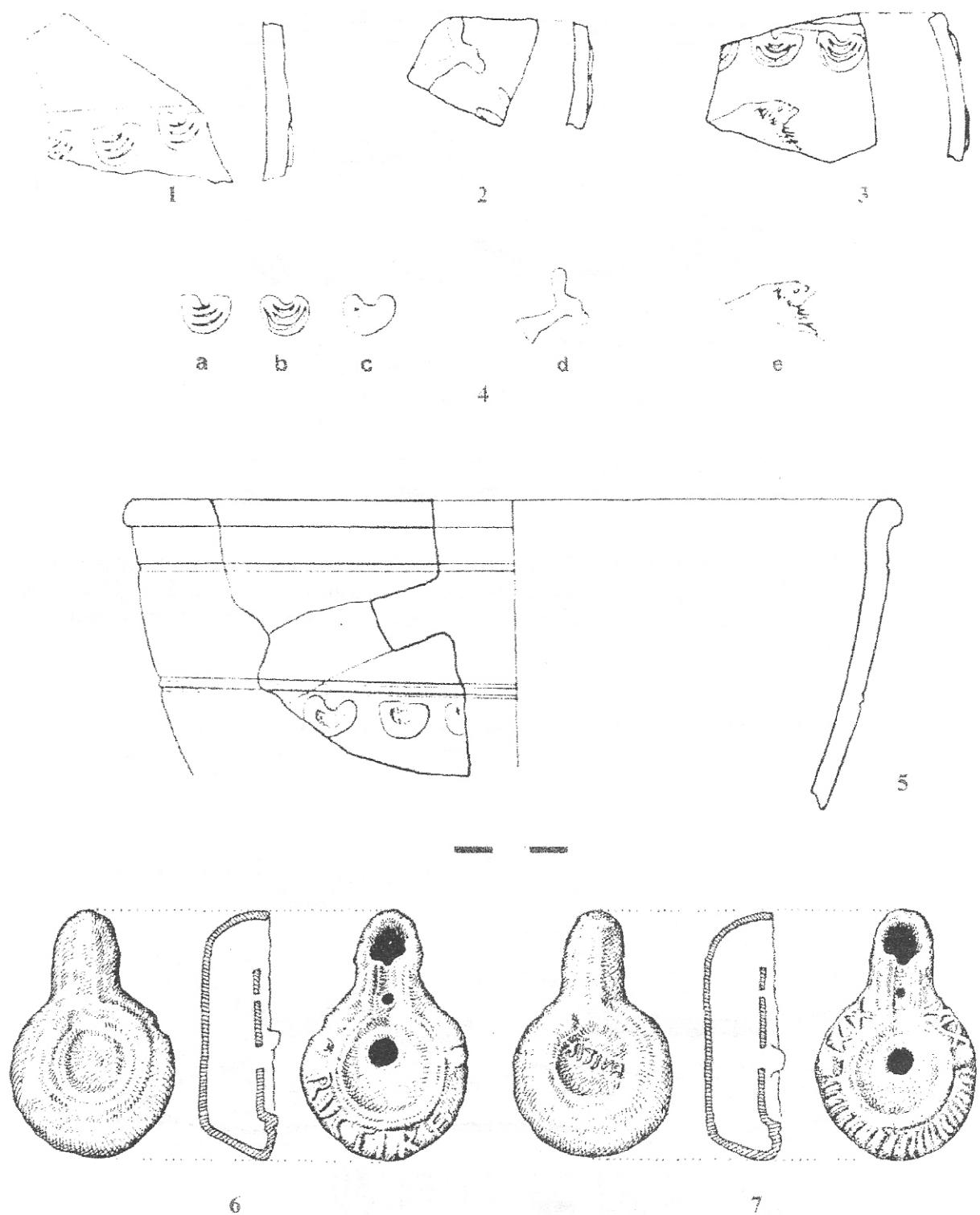
Pl. II Tipare de medalioane/*crustulae* descoperite la Napoca: 1. cu reprezentarea lui Mars ; 2. reprezentare dionisiacă (după *Cocis-Ruscu* 1995).

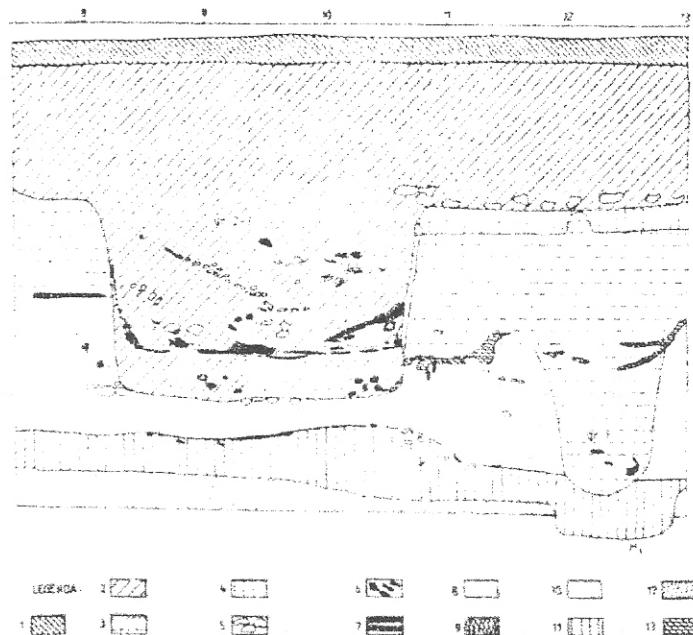
PL. III 1. Tipar de medalion cu reprezentarea unui gladiator (după Cociș-Ruscu 1995); 2. tipar de *lucerna*.

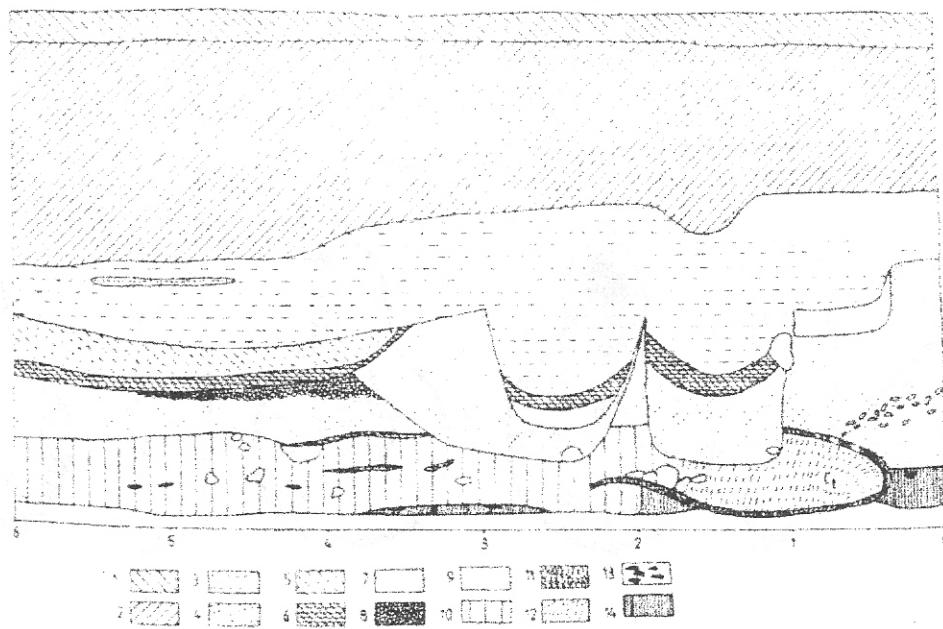
Pl. IV. 1. *Sigillum* pentru decorarea tiparelor de *terra sigillata*; a. poansonul; b. pozitivul după original; 2. ștampilă fragmentară cu nume de meșter local; 3. poanson cu nume de meșter local (după Crișan 1996).

Pl. V 1-3, 5. Fragmente de boluri Drag. 37, *terra sigillata* locală; 4. motivele decorative de pe vasele *terra sigillata* produse la Napoca; 6-7. *lucernae* cu nume de meșter local de la Napoca (după Gostar 1961).

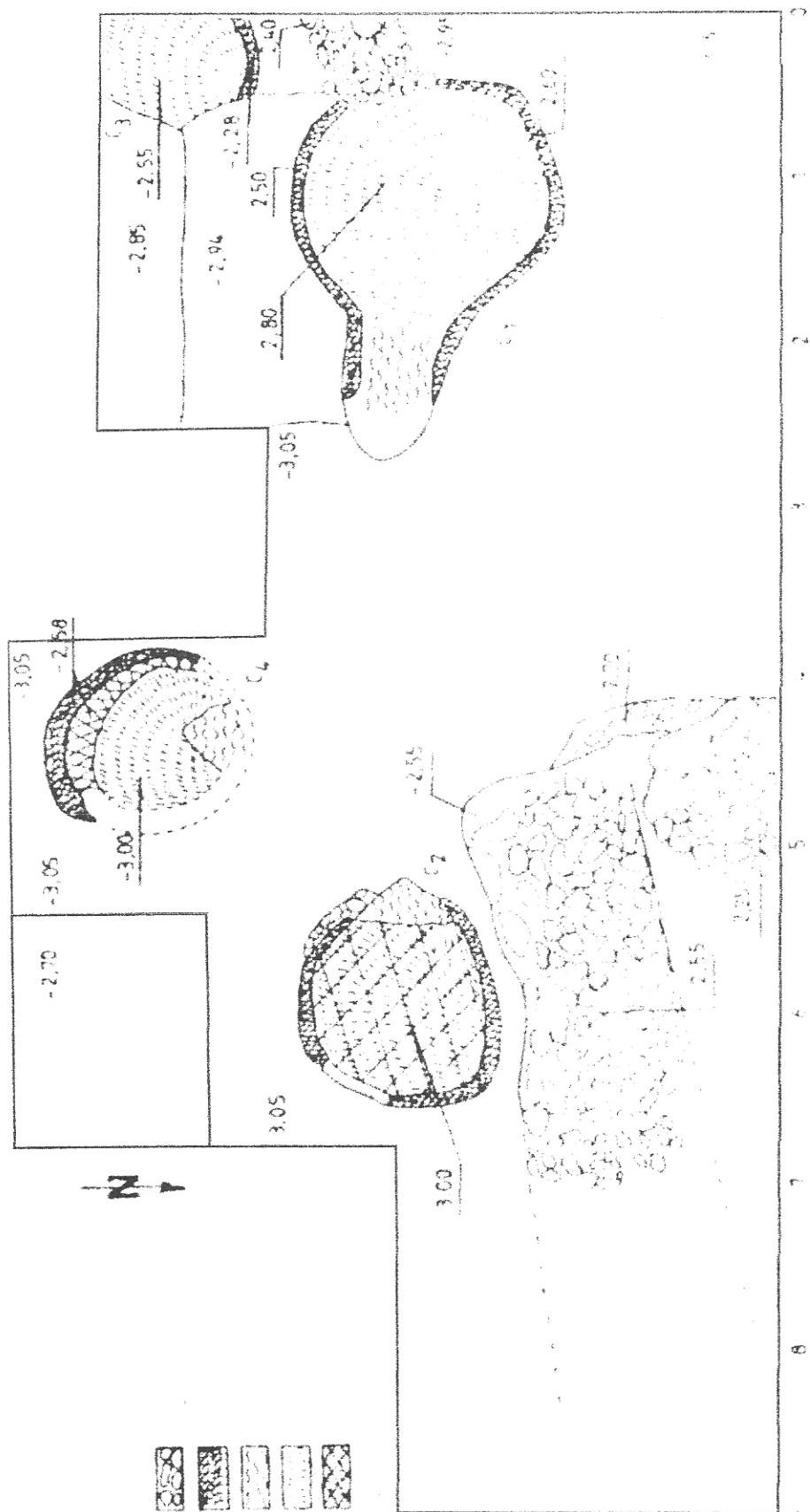

1. S1, profilul de nord, metrii 7,5 - 13. Legenda: 1. cărbune și cenușă; 2. pământ brun-deschis; 3. pietre; 4. humus vegetal; 5. ceramică; 6. pământ brun-închis; 7. arsură; 8. argilă galbenă; 9. pământ brun-negricios; 10. pământ negru; 11. lentică de nisip; 12. prundiș aluvionar steril; 13. cuptor.

2. S1, profilul de sud, metrii 0 - 6. Legenda: 1. cărbune și cenușă; 2. pământ brun-deschis; 3. pietre; 4. humus vegetal; 5. ceramică; 6. pământ brun-închis; 7. arsură; 8. argilă galbenă; 9. pământ brun-negricios; 10. pământ negru; 11. lenticilă de nisip; 12. prundiș aluvionar steril; 13. cupitor.

Pl. VI Cuptoarele menajere de la Napoca: 1-2, profilele de nord și sud ale secțiunii S1 (după Ardelean 2001).

S1, plan, metri 0 - 9. Legenda: 1 fundații de zid din pietre de râu; 2 gardina cuptoarelor; 3 lut albicioș din gura cuptoarelor; 4 vatra cuptoarelor; 5 pământ de sub vatra lui C2.

Pl. VII Cuptoarele menajere de la Napoca: planul secțiunii S1, cu amplasamentul cuptoarelor (după Ardelean 2001).